

Усташки затвори за Србе у Јајачком срезу током 1941. године

Жељко Јандрић

Историчар; управник Архива МДБ;
zeljkojandric@gmail.com

Прегледни рад

УДК 94(497.15Јајце):341.485(497.13)"1941"

DOI 10.7251/TOP1905205J

Апстракт: Предмет овог рада јесте реконструкција историјских догађаја током 1941. године након успостављања власти НДХ у Срезу Јајце. Приказан је и дат обим страдања, са посебним фокусом на усташке затворе у овом срезу. Предочен је хронолошки процес хапшења, затварања и убијања становништва на простору овог среза током 1941. године. Рад се темељи на документима и изјавама свједока објављених у одабраној литератури. Саопштена су и свједочења о начинима убијања и предочена монструозност злочина уз сегменте живота у заточеништву. Рад има за циљ да подсјети на жртве злочина почињених током 1941. године над Србима у Срезу Јајце и подстакне обимнија истраживања на допуни мозаика о страдању српског народа овог краја у НДХ.

Кључне ријечи: Други свјетски рат, Срез Јајце, Независна Држава Хрватска, Јајце, Шипово, Језеро, Доњи Вакуф, затвори, број жртава, злочини.

У току одвијања кратког Априлског рата између сила Осовине и Краљевине Југославије, 10. априла 1941. године проглашено је успостављање монструозне творевине назване Независна Држава Хрватска (НДХ). Проглас је извршио Славко Кватерник у име Анте Павелића, поглавника усташке организације, који се још налазио у фашистичкој Италији.¹

Након што су у другој половини априла њемачке трупе заузеле подручје Јајачког среза, усташки поредак на овом простору успостављен је уз помоћ њемачке војне силе, „културбундоваца“² и локалних

¹ Dušan Lukač, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, Beograd 1967, 50-53.

усташа. Срез Јајце³ је након окупације у територијалној подјели НДХ ушао у Велику жупу Плива и Рама, за чије је сједиште проглашено Јајце.⁴ За великог жупана постављен је др Бахрија Кадић, а за под-жупана Анто Шуњић, који је истовремено обављао дужност прочелника Усташког стеговног суда у Јајцу. За команданта града постављен је њемачки поручник Херингер. На подручју жупе основана су котарска предстојништва, а за котарског предстојника у Јајцу постављен је Антон Стефание из Лике. Дужност усташког логорника повјерена је Звонку Кореничком. На положај шефа Усташког редарства дошао је др

² Културбунд као удружење настало је са циљем да његује традицију, културу, обичаје и начин живота њемачког народа. Током 1922. године у Јајцу је основан пункт Савеза њемачке мањине у Краљевини Југославији придошних након аустроугарске окупације. Доласком Хитлера на власт, 1933. године, културбундовци у Јајцу започињу акцију широких размјера пропагирајући национал-социјалистичку идеологију претворивши се брзо у типичну нацистичку организацију. Ова организација је у Јајцу по директивама из разних центара, а посебно из њемачког конзулата у Сарајеву, вршила обавјештајне активности. Културбундовци су неколико година прије рата снимали све важније објекте на пливском и горњоврбаском подручју (фабрике, пруге, путеве, мостове и др.), а израдили су прецизне мапе сеоских и шумских путева, а неке и маркирали уобичајеним планинарским ознакама. Продор њемачких окупаторских снага учинили су лакшим и обавјештајни подаци које су у великом броју добили од чланова удружења Културбундовци из Јајца. (Hazim Eminefendić, „Organizovanje i djelatnost „Kulturbunda“ u: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji 1941-1945: Zbornik sjećanja*, knjiga I, ur. Pero Morača, Donji Vakuf, Jajce, Šipovo 1981, 132-134).

³ У вријеме Краљевине Југославије у периоду 1918-1941. г. Јајце је било средиште Јајачког среза, који је обухватао просторе данашњих општина дејтонске БиХ: Јајца и Доњег Вакуфа у ФБиХ и Шипова, Мркоњић Града и Језера у Републици Српској.

⁴ Успостављање ових и других жупа у НДХ указује на настојање и тежњу да се њиховим називима оживи наводна традиција хрватских средњовјековних жупа, и учврсти идеја „о јединственом повијесном хрватском националном простору“. Византијски цар Константин Порфирогенит у свом дјелу „De administrando imperio“, написаном 948. године на темељу извјештаја које су из наших крајева слали дворској канцеларији државни чиновници, наводи да је цар Ираклије (610-641) позвао и населио Србе и Хрвате у балканске покрајине пошто су биле опустошене од Авара. Цар спомиње да граница између Срба и Хрвата иде ријеком Цетином, а даље на сјевер жупама Хлевном и Плевом (Константин Јиречек, *Историја Срба*, Београд 1952, 74-75).

Алија Курт из Сарајева, а командир усташке страже био је Ивица Јакешевић из Јајца. Заповједник једне домобранске сатније био је Алојз Манделц из Јајца. За предсједника општине постављен је трговац и земљопосједник Назмибег Капетановић. По селима су постављени усташки таборници, умјесто ранијих кнезова. Најприје су основани табори у Јајцу, Језеру и Шипову. Таборник у Језеру био је Фахрија Капетановић, а у Шипову Мухарем Кошмић. На чело усташке власти у Доњем Вакуфу постављен је Касим Трто. Поменуте и друге установе усташке власти биле су већином смјештене у јавним зградама, а неке и у приватним кућама које су одузете Србима и Јеврејима. Жупанија се у Јајцу налазила у хотелу Гранд, Котарско предстојништво у згради бившег Среског начелства, а усташке јединице у Соколском дому, основној школи и још неким зградама. Усташка полиција користила је адвокатску канцеларију Исламбега Филиповића и просторије бивше радничке читаонице „Снага“. Домобранске јединице биле су смјештене у Башчелуцима, Дом усташке младежи налазио се у једном дијелу хотела „Плива“ итд.⁵

Лавина мржње против Срба у НДХ надахнута је расистичким теоријама Анте Старчевића, који је Србе називао „нечистом пасмином зликовачке ћуди“ и „влашким накотом“, а сматрао је да Србе треба истребити. Овај „отац“ хрватске нације, по поријеклу Србин,⁶ имао је идеолошке слѣдбенике попут Јосипа Франка, Доминика Мандића, Ивана Пилара, Керубина Шегвића, Анте Павелића и других који су више од пола вијека развијали расизам и шовинизам са геноцидним импликацијама према Србима. Идеје Старчевића и других пуни израз и остварење добиле су у Независној Држави Хрватској провођењем усташког геноцида над српским народом у периоду 1941–1945. г.

Усташка влада је у периоду од 10. априла до краја августа 1941. године донијела читав низ закона, налога, одлука и упутстава којима су озакоњене методе провођења терора и геноцида злочина, чије су жртве по расној и вјерској припадности биле највећим дијелом Срби, затим Јевреји и Роми. Службено сви Срби називају се „грчко-источњацима“ а посебном наредбом укида се назив „српско-православна вјера“ замјењујући га термином „грчко-источна вјера“, а забрањен је српски

⁵ Hazim Eminefendić, „Uspostavljanje ustaške vlasti u Jajcu“, u: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji 1941-1945: Zbornik sjećanja*, knjiga I, ur. Pero Morača, Donji Vakuf, Jajce, Šipovo 1981, 113-114.

⁶ Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji, porijeklo, povijest, politika*, Zagreb 1988, 89.

језик и ћирилично писмо.⁷ Овај процес обесправљивања био је почетак и самог физичког затирања и уништења српског народа у НДХ. Уз читав низ расних закона основани су и концентрациони логори.

Због бојазни око могућег избијања устанка у Јајце је 6. маја од стране Нијемаца и усташа доведена и затворена прва група талаца у затвор у Котарском предстојништву (зграда бившег Среског начелства у Јајцу). Ухапшено је тих дана без оптужница око 30 угледних Срба, грађана и сељака, чиновника и свештеника. Међу ухапшенима и заточенима били су и срески начелник Младен Дунђеровић, народни посланик Симо Маријанац, предсједник општине Пљева Јово Јандрић, као и свештеници Милан Илић, парох у Јајцу, и Перо Ћуровић, парох у Шипову.⁸ Ови затвореници 16. маја пребачени су у затвор у фрањевачком самостану.⁹ У овом затвору су остали до 9. јуна, када су пуштени након што су њемачке јединице повукле своје снаге из овог краја. Прије него што су пуштени из затвора, таоци су обавијештени да својим главама гарантују миран пролазак њемачке војске до Бање Луке.¹⁰

Након што су Нијемци повукли своје трупе са овог подручја, услиједила су још масовнија хапшења и прогањања Срба од стране усташа. Масовни терор ширих размјера над Србима отпочео је послјиге боравка у Јајцу усташког стожерника за Бању Луку, Виктора Гутића. На организованом збору половином јуна Гутић је отворено и јавно позивао своје усташке присталице да врше репресије над Србима, позивајући усташе да буду достојни синови Павелићеве нове државе уз обећање да ће довести црну легију да огњем и мачем уништи све што је српско. Након овог позива усташе су у овом крају завеле своју страховладу отпочевши масовна хапшења Срба и Јевреја. Патроле састављене од „културбундоваца“ и усташа почеле су безобзирно да претресају куће, дворишта, баште и људе на улицама. Усташки терор у јуну и јулу достигао је врхунац.

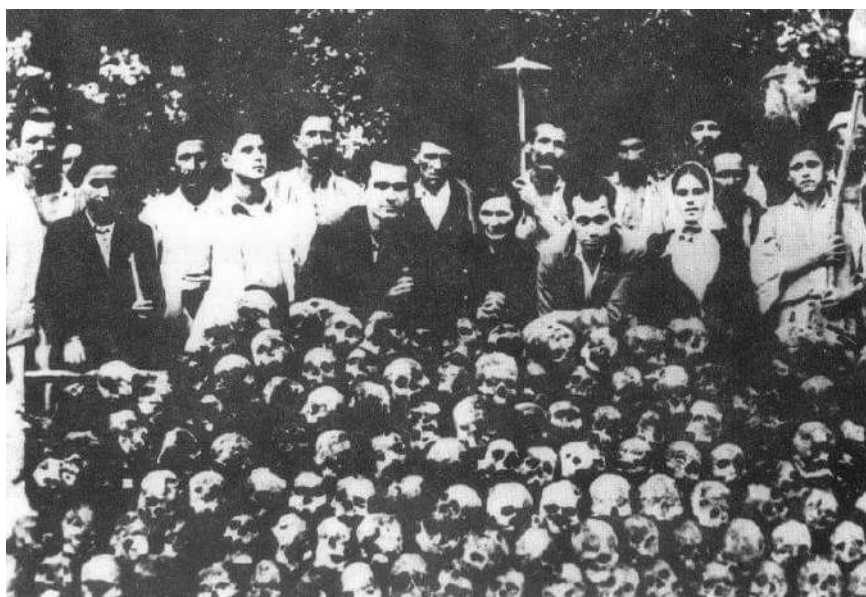
⁷ Бојан Стојнић, Радован Пилиповић, Вељко Ћурић Мишина, *Свједочења о заштирању: Прилози за историју стварања Срба Епархије бањалучке 1941. године*, Бања Лука – Београд 2016, 53.

⁸ Prota Milan Plić, *Opraštanje sa životom jajačkog paroha*, knjiga I, Jajce 2005, 439-443.

⁹ Fra Josip Jozo Markušić, „Bilješke iz Franjevačkog samostana“ u: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji 1941-1945: Zbornik sjećanja knjiga I*, ur. Pero Morača, Donji Vakuf, Jajce, Šipovo 1981, 205.

¹⁰ Prota M. Plić, *Opraštanje sa životom...*, 457.

У Јајцу је од јуна до октобра 1941. оформљено 11 усташких затвора, што на својеврстан начин показује обим и интензитет репресије над Србима. Пошто није било намјенски грађених објеката, у ту сврху су послужили Соколски дом, житни силос у Пијавицама, православна црква, Јеврејски темпи, Котарско предстојништво, Шареница на Крпи-нама, фрањевачки самостан, Радничка читаоница, Привредна банка, трговина Анте Филиповића и кућа Миће Бранисављевића. Све те зграде биле су од тврдог материјала, па су без већих преправки претворене у затворе.¹¹

Лобање Срба (у првом плану) убијених у мјесту Подмилачје код Јајца, фотографија након ескхумације, 1946. г.

Усташе су првобитно приступиле својеврсном обезглављивању народа, па се тако хапсе и протерују свештеници СПЦ са породицама, као и богатији појединци и све угледније личности. Локални парох у Шипову Петар Ђуровић са породицом и осталим свештеницима Јајачког среза и њиховим породицама, ухапшен је и затворен 11. јула у Соколском дому у Јајцу. Сутрадан, 12. јула, ови свештеници и чланови

¹¹ Hazim Eminefendić, „Uspostavljanje ustaške vlasti u Jajcu...“, 114.

њихових породица одвезени су у два камиона према Бањој Луци и касније прогнани у Србију.¹² Затворен је и јајачки свештеник прота Милан Илић, који је на исљеђивању, одговарајући на питање о свом занимању, одговорио да је затвореник, образлажући да је његово свештеничко занимање као и његова вјера, стављена ван закона, а црква затворена.¹³ Политичке вође народа, попут народног посланика Среза Јајце Симе Маријанца, народног посланика из Мркоњић Града Симе Будимира, сенатора Врбаске бановине проте Павла Убавића и бројних других, такође су лишени слободе.

Током јуна у Шипову су локални Срби затварани и мучени у старој згради Шумарске управе, коју су називали Усташким домом. По свједочењу неколико преживјелих у подруму овог објекта се 18. јуна налазило око 200 заточених Срба доведених из околних села. Измрцварени затвореници, модри и крвави били су заточени у нељудским условима у малим просторијама без довољно кисеоника. Ови затвореници су убрзо теретним вагонима пребачени у Јајце и затворени у једној учионици основне школе. О тортурама у овом јајачком затвору остало је свједочанство: „Прије него што су нас затворили у једну учионицу основне школе, наредили су да скинемо одјећу, па смо остали само у кошуљама и доњем рубљу. Потом су нас постројили уза зид и стално тукли, а истовремено једног по једног одводили у другу учионицу да би нам узели неке податке. Мучење, глад, малтретирање и понижавање доводили су поједине затворенике до ивице лудила. Поступци усташа према нама били су заиста звјерски. Чини ми се да то најбоље потврђује начин мучења и убиства Тодора Келеча из Пљеве. Најједном је у затвореничку просторију ушао неки крупни усташа и затражио да се јави најјачи међу нама. Наслуђујући да је то нека провокација, сви смо ћутали. Међутим, кад је тај бахати окупаторски слуга поновио питање – јавио се Тодор Келеч. Усташа му је наредио да легне на под, а потом одмах, као звијер, скочио на њега. Газио га је и немилосрдно ударао чизмама све док му није смрвио грудни кош и нанио многе друге смртоносне повреде. Тодор је убрзо умро у мукама, наочиглед великог броја људи које је очекивала иста или слична судбина.“¹⁴

¹² Б. Стојнић, Р. Пилиповић, В. Ђурић Мишина, *Свједочења о заштирању*, 166-169.

¹³ Hazim Eminefendić, „Crveni prota“, u: *Jaјачко подручје u oslobodilačkom ratu i revoluciji 1941-1945: Zbornik sjećanja*, knjiga I, ur. Pero Morača, Donji Vakuf, Jaјce, Šipovo 1981, 107-108.

Масовно хапшење у Шипову догодило се 29. јула, када је похапшено 413 Срба који су држани по импровизованим затворима. Крајем јула у овом мјесту се један од бројних импровизованих затвора налазио у кући Радуловића, гдје је било заточено 15 људи. Остало је сачувано свједочанство о мучењима у овом затвору: „Усташе су нас немилосрдно тукле кундацима, јасеновим шибљем, ногама и рукама, тако да смо брзо помодрели од удараца. То су чинили по тројица-четворица, на смјену. Наређивали су нам и да легнемо на под један до другог, а потом скакали по нашим прсима и стомацима.“¹⁵ Након ослобођења Шипова, 27. августа, у подруму куће Радуловића пронађено је и ослобођено око 70 српских затвореника.¹⁶ На основу историјских извора, познато је да се усташки затвор мањег типа налазио и у жандармеријској станици код Манастира Глоговац.

У Доњем Вакуфу је 27. јуна похапшено око 30 Срба и затворено у затвор Среске испоставе. Међу овим затвореницима били су и свештеници из Доњег Вакуфа Јован Обрадовић и Горислав Вучковић.¹⁷ Поред затвора у Среској општини, Срби су у овом мјесту затварани у зграду жандармеријске станице и у згради бившег Српског дома. Почетком септембра у Доњи Вакуф је доведен и затворен већи број Срба из села Љуше, Расаваца и Семина.¹⁸

Након што је отпочео устанак Срба, усташки терор над становништвом српске националности достиже кулминацију. Током августа у Јајце су пребачене усташка бојна из Херцеговине под командом емигранта Ивана Херенчића и IX Шимићева пуковнија из Травника. Са доласком ових јединица, које су имале задатак да угуше устанак и „очисте терен“, отпочела су масовна хапшења и убијања Срба у Јајцу и околини.

¹⁴ Илија Граховач, „Bio sam u mučilištu“, у: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji 1941-1945: Zbornik sjećanja* knjiga I, ur. Pero Morača, Donji Vakuf, Jajce, Šipovo 1981, 153-154.

¹⁵ Stojan Prpić, „Sa stočne pijace u ustaški zatvor“, у: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji 1941-1945: Zbornik sjećanja* knjiga I, ur. Pero Morača, Donji Vakuf, Jajce, Šipovo 1981, 231-232.

¹⁶ Илија Понјевић, „Borbe za oslobođenje Šipova i Jezera“, у: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji 1941-1945: Zbornik sjećanja* knjiga I, ur. Pero Morača, Donji Vakuf, Jajce, Šipovo 1981, 376.

¹⁷ Б. Стојнић, Р. Пилиповић, В. Ћурић Мишина, *Свједочења о заштирању*, 187.

¹⁸ Milan Matić, „Između slobodne teritorije i neprijateljskih uporišta“ у: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji 1941-1945: Zbornik sjećanja* knjiga I, ur. Pero Morača, Donji Vakuf, Jajce, Šipovo 1981, 424.

У старој згради општине у Језеру били су током августа затворени Срби из околних села. У овом затвору је, по извјештајима НДХ, у периоду „борбе против четника“ од 3. до 10. септембра група усташа из Херцеговине, уз саучесништво домаћих усташа, извршила покољ над више од 165 Срба цивила, жена, дјецe и старца. У извјештају се наводи: „...сијевнуо је нож раскалашних и дивљих људи. Још онда када је власт службено извршила увиђај, било је међу закланима још живих, који су молили да им се живот докрајчи. На овај начин и овом приликом поклано је око 165 лица, колико се могло на брзину установити. Међутим, није искључено да је овај број већи, када би се рачунала сва она трупла, која је тих дана кроз Јајце носила ријека Врбас, ради чега је морало бити обустављено купање на јајачким плажама.“¹⁹

У вријеме трајања офанзиве на устанике у Јању и Пљеви од 3. до 10. септембра, ухапшено је и затворено у Јајцу преко 200 Срба. Подруми претратног Соколског дома (данас Музеј Другог засједања АВНОЈ-а) били су претворени у затвор, док је његова биоскопска сала, која се налазила на спрату, послужила за смјештај усташа. Овај простор био је централна мучионица у Јајцу. С обзиром на то да се зграда налазила у средишњем дијелу града, усташе нису могле да користе ватрено оружје па су убијања вршена тупим предметима. Близину ријеке Пливе усташе су користиле да се лако и брзо ријеше тијела убијених, која су једноставно бацали преко ограде у плаховиту Пливу, која их је брзо односила и низ водопад висок 25 метара убацивала у дубоки кањон Врбаса. Вода је већину жртава избацивала послије неколико дана на површину, а неке су остале у вировима и шкрипинама, уклијештене између дрвља и камења. Извори биљеже да су једне ноћи половином септембра усташе у Соколском дому заклале 60 Срба и све их исте ноћи бациле у ријеку Пливу.²⁰ Приликом првог ослобођења Јајца, септембра 1942. године, пронађени су на овом мјесту бројни трагови злочина, а подруми дома су пружали језиву слику. Зидови су били упрскани људском крвљу, а из тих просторија ширио се задах сасушене крви, зноја, устајале одјеће и мемле. Пронађено је неколико кама и знатан број тупих предмета - највише дрвених маљева којима су злочинци убијали своје жртве. Уз мучење и убијање, посебан вид злочина било је

¹⁹ Злочини на југословенским просторима у Првом и Другом свјетском рату. Зборник докумената. I, Злочини Независне Државе Хрватске 1941-1945 (ур. Slavko Vukčević), Beograd, 1993, 770.

²⁰ Исто, 1000.

силовање.²¹ По многим затворима у Јајцу приређивана су ритуална убиства праћена садистичким иживљавањима. Затворенике су тукли гуменим палицама, „боксерима“ и ногама, главе су им стезане конопцима све до губитка свијести. Главама затвореника ударали су о зидове затворских просторија итд. Начини страховитих физичких и психичких мучења којима су били изложени Срби у овим затворима били су сублимирани израз свих познатих облика физичког и духовног терора. О терору над заробљеним Србима у овим затворима извори НДХ пишу: „...тучени су немилосрдно кундацима, по прсима, леђима и крстима до несвијести, заповијеђено им је да се скину, вучени су затим за мошње по читавој соби у којој су се налазили, ударани оштрим гвозденим предметима у главу све дотле док лубања не би прсла и тако даље, да напоскон буду одведени и убијени могуће на најгрознији начин. Један 'Херцеговац' последије оваквог огавног посла, појављује се на запрепаштење присутних сав крвав у локалу јајачког гостионичара Аугуста, пијан вади крвав нож, лиже га наочиглед запрепаштених погледа гостију и наручује два шприцера... један за себе и један за свог друга /крвавом ножу/.“²²

Почетком септембра у јеку офанзиве на устанике вршена су масовна хапшења у Шипову и околини. Срби су затварани у школи, шумарској управи и другим затворима, а затим су одвођени на Баре код Градине гдје су у периоду од 4. до 9. септембра у масовном покољу уморени. Жртве су покопане недалеко од мјеста овог злочина. Површински слој гробнице био је посут живим кречом, а слој земље био је толико танак да су мјестимично вириле људске руке и ноге повезане бодљикавом жицом. Након рата је, приликом преношења посмртних остатака на градско гробље, утврђено да су усташе на том мјесту стријељале, заклале или на други начин убиле 525 Срба, разних година старости, од петнаестогодишњих младића до осамдесетогодишњих старца.²³ Покољ на Барама почетком септембра био је најмасовнији злочин усташа на једном мјесту у овом крају.

²¹ Hazim Eminefendić, „Teror i zločini ustaša u Jajcu“ u: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji 1941-1945: Zbornik sjećanja* knjiga I, ur. Pero Morača, Donji Vakuf Jajce Šipovo 1981, 126.

²² Zbornik dokumenata I, Zločini Nezavisne Države Hrvatske..., 769.

²³ Radomir Mitrić, „Neprijateljska ofanziva na Janj i Pljevu“, u: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji 1941-1945: Zbornik sjećanja* knjiga I, ur. Pero Morača, Donji Vakuf, Jajce, Šipovo 1981, 434-445.

Усташе, међу којима Нумо Бркић из Волара, Мухарем Кошмо из Шипова и неколико јајачких усташа, довели су 6. септембра у Јајце једну групу Срба и затворили их у основној школи на Крпинама. Ови затвореници и група заточена у православном храму побијени су сутрадан увече, у недјељу, 7. септембра у селу Подмилачју, испод моста на десној обали Врбаса (у такозваним Драмчевим расадницима) близу римокатоличке цркве Св. Антуна. Послије претрпљених мучења и батинања у затвору пребачени су камионима на ово мјесто, везани жицом по двојица, гдје су их усташе ритуално ножевима усмртили.²⁴ Ова ритуална убијања по сачуваним свједочанствима трајала су до сванућа.²⁵ О овом покољу затвореника из јајачких затвора извјештаји органа НДХ наводе: „...изводе из цркве и темпла неиспаване и изгладњеле старце, жене и дјецу, вежу их жицом двоје и двоје, трпају у камион и возе у правцу католичког села Подмилачја на удаљеност од 4 км... Док 97 чува стражу, тројица почињу немилосрдно да кољу. Пресијецају крвнички вратове из којих шиба крв. Оно што није на овај призор изгубило свијест натчовјечанским криковима и јауком, који се проламају кроз ноћ... Чује се кроз ноћ само избезумљени глас крвника у људској сподоби: 'Кољи, - ударај за врат ножем, - више се копрца' - Већ свиће, а клање још траје. Три су крвника, а сто и осамдесет пет мученика. Све мање крикова, док није умукнуо и посљедњи. Упрскани невином крвљу, траже од сељака католика да копају раке. Бацају се полуживи људи у раке. Хумак на овом невиђеном гробљу још се креће од живих тјелеса, а из земље чује се још покоји глас полуживог очајника. Овако се одиграо догађај по причању сељака католика, који су при клању морали бити присутни и копати раке.“²⁶ У овом покољу уморено је око 185 Срба цивила, жена дјече и стараца.

По својој бестијалности издваја се злочин почињен у затвору који се налазио у православном храму Успења Пресвете Богородице у Јајцу, када је 16. септембра заклано 158 заточених Срба. У извјештају сачињеном од стране заповједника Војне крајине, Мате Рупчића, експлицитно се наводи да ове усташе не убијају пушкама, те да су Срби уморени у храму клањем ножем.²⁷ Овај злочин извршило је 117 уста-

²⁴ Fra J. Markušić, „Bilješke iz Franjevačkog samostana...“, 205.

²⁵ Ramiz Nasup, „Očevidac zločina u Podmilačju“, u: *Jaјачко подручје u oslobodilačkom ratu i revoluciji 1941-1945: Zbornik sjećanja* knjiga I, ur. Pero Morača, Donji Vakuf, Jaјce, Šipovo 1981, 209.

²⁶ Zbornik dokumenata I, Zločini Nezavisne Države Hrvatske..., 772.

²⁷ Исто, 719.

ша, који су побјегли из Мостара и Херцеговине испред италијанске војске, а били су већином муслимани из Гацка и Мостара. У православној цркви и у храму у Јајцу након овог покоља остало је заточено још око 150 Срба. Ове притворенике преузео је 18. септембра 1941. г. усташки водник Иван Срдановић са једном сатнијом и одвео их у непознатом правцу.²⁸ Судбина ових људи до данас није позната.

Злочини усташа попримили су размјере које су доводиле чак и до сукоба између њихових и домобранских официра. Извјештаји о безвлашћу у Јајцу током септембра објашњавају се тиме што усташе емигранти нису марили за команде усташких часника који нису били у емиграцији.²⁹ Ипак се у извјештају од 28. септембра наводи да се војска држи по страни.³⁰ Личним заузимањем усташких заповједника и њемачке војске спашени су животи затворених Срба државних службеника који су били затворени у затвору у Привредној банци.³¹ Од страдања је спашено и 19. септембра подијељено „на издржавање“ грађанима Јајца 30 српске дјеце која су остала без родитеља.³²

Број Срба заточених и уморених у затворима овог среза до сада није утврђен. Од предратних 47 Јевреја (Сефарди и Ашкенази) овог среза, уморено је њих 45.³³ Укупни демографски губици, стварни губици, пописи жртава и страдалника, те поименични списак страдалих овог краја у Другом свјетском рату, није до краја завршен. Према дјелимичним пописима вршеним послје рата, у Срезу Јајце регистровано је 31 веће стратиште, са укупних 5.400 до данас евидентираних жртава усташког геноцида над Србима 1941-1945. године.³⁴

²⁸ Исто, 786.

²⁹ Исто, 786.

³⁰ Исто, 748

³¹ Исто, 770.

³² Fra J. Markušić, „Bilješke iz Franjevačkog samostana...“, 207.

³³ Stajić, Aleksandar, Papo, Jakov, Ubistva i drugi zločini izvršeni nad Jevrejima u BiH u toku neprijateljske okupacije, *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo 1966, 243.

³⁴ Страхиња Курдулија, *Аџлас усџашкої ģеноцида над Србима*, Београд 1993, 33.

Закључак

У овом раду предочен је страдалнички пут Срба овог краја који су били заточени, зостављани и убијани у усташким заточеништвима Јајачког среза. Према наративним изворима и посредним подацима лоцирана су мјеста заточеништва и егзекуције, наведена имена познатих починилаца, као и обим и карактер злочина. Изнесена су свједочанства преживјелих о данима проведеним у притвору протканих страхом и неизвјесношћу, а која илуструју многе људске судбине које су остале неописане и неисказане. Овај рад је корак од начелног и симболичког значаја ка очувању културе сјећања и поштовања жртава. Тематика страдања Срба овог краја заслужује посебну студију, гдје би се будућим генерацијама смислено и утемељено предочила и убједљивије приказала суштина и размјера усташких злочина. Такође, указује се потреба за допуном постојећих спискова страдалих јер су пописи страдалника након рата извршени уз релативизацију злочина, са циљем да се велики злочин трајно сакрије, а идентитет жртве сведен је у политичку категорију. Истовремено, остале су необиљежене десетине мјеста појединачних и масовних злочина, без изграђеног спомен-парка који би свједочио и опомињао. Овакав приступ временом је довео до губитка појма о обиму, значају и значењу страдања, што је за последицу имало редукацију свијести и губитак важног конструкта идентитета - памћења.

Извори и литература

- Бојан Стојнић, Радован Пилиповић, Вељко Ђурић Мишина, *Свједочења о затирању: Прилози за историју страдања Срба Епархије бањалучке 1941. године*, Бања Лука - Београд 2016.
- Dušan Lukač, *Ustanak u Bosanskoj krajini*, Београд 1967.
- Hazim Eminefendić, „Crveni prota“, у: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji 1941-1945: Zbornik sjećanja*, knjiga I, ur. Pero Morača, Donji Vakuf, Jajce, Šipovo 1981.
- Hazim Eminefendić, „Organizovanje i djelatnost 'Kulturbunda'“ у: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji 1941-1945: Zbornik sjećanja*, knjiga I, ur. Pero Morača, Donji Vakuf, Jajce, Šipovo 1981.
- Hazim Eminefendić, „Teror i zločini ustaša u Jajcu“ у: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji 1941-1945: Zbornik sjećanja*, knjiga I,

ur. Pero Morača, Donji Vakuf, Jajce, Šipovo, 1981.

- Hazim Eminefendić, „Uspostavljanje ustaške vlasti u Jajcu“, u: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji 1941-1945: Zbornik sjećanja*, knjiga I, ur. Pero Morača, Donji Vakuf, Jajce, Šipovo 1981.

- Ilija Grahovac, „Bio sam u mučilištu“, u: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji 1941-1945: Zbornik sjećanja*, knjiga I, ur. Pero Morača, Donji Vakuf, Jajce, Šipovo 1981.

- Ilija Ponjević, „Borbe za oslobođenje Šipova i Jezera“, u: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji 1941-1945: Zbornik sjećanja*, knjiga I, ur. Pero Morača, Donji Vakuf, Jajce, Šipovo 1981.

- Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji, porijeklo, povijest, politika*, Zagreb 1988.

- Josip Jozo Markušić fra, „Bilješke iz Franjevačkog samostana“ u: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji 1941-1945: Zbornik sjećanja*, knjiga I, ur. Pero Morača, Donji Vakuf, Jajce, Šipovo 1981.

- Константин Јиречек, *Историја Срба*, Београд 1952.

- Milan Ilić prota, *Opraštanje sa životom jajačkog paroha*, knjiga I, Jajce 2005.

- Milan Matić, „Između slobodne teritorije i neprijateljskih uporišta“ u: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji 1941-1945: Zbornik sjećanja*, knjiga I, ur. Pero Morača, Donji Vakuf, Jajce, Šipovo 1981.

- Radomir Mitrić, „Neprijateljska ofanziva na Janj i Pljevu“, u: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji 1941-1945: Zbornik sjećanja*, knjiga I, ur. Pero Morača, Donji Vakuf, Jajce, Šipovo 1981.

- Ramiz Nasup, „Očevidac zločina u Podmilačju“, u: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji 1941-1945: Zbornik sjećanja*, knjiga I, ur. Pero Morača, Donji Vakuf, Jajce, Šipovo 1981.

- Stajić, Aleksandar, Папо, Јаков, „Ubistva i drugi zločini izvršeni nad Јеврејима u БиН u toku neprijateljske okupacije“, *Spomenica 400 godina od dolaska Јевреја u Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo 1966.

- Stojan Prpić, „Sa stočne pijace u ustaški zatvor“, u: *Jajačko područje u oslobodilačkom ratu i revoluciji 1941-1945: Zbornik sjećanja*, knjiga I, ur. Pero Morača, Donji Vakuf, Jajce, Šipovo 1981.

- Страхиња Курдулија, *Аїлас усїашкої їеноцида над Србима*, Београд 1993

- Zločini na jugoslovenskim prostorima u Prvom i Drugom svetskom ratu. Zbornik dokumenata. I, Zločini Nezavisne Države Hrvatske 1941-1945 (ur. Slavko Vukčević), Београд 1993.

Željko Jandrić

Ustaša prisons for the Serbs in the District of Jajce, 1941

This paper attempts to reconstruct historical events during the year 1941, after the establishment of the Independent State of Croatia on the territory of the District of Jajce. The author outlines the scope of mass terror, with special attention given to newly established prisons. A chronological process of arrests, detention and murder throughout 1941 is also outlined. This paper is based on records and testimonies published in select literature. It retells the memories of the ways how people were executed, as well as of the general monstrosity of the crimes and, likewise, the detainees' experiences in the prisons. This paper aims to remind us of the crimes committed during 1941 over the Serb people in Jajce district, and to encourage further research into this ordeal on this territory under the Independent State of Croatia.